

К84

2314-Р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

КРУТІЙ Катерина Леонідівна

УДК 372.461(043.3)

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ
ГРАМАТИЧНО ПРАВИЛЬНОГО МОВЛЕННЯ
В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
(на матеріалі морфології і словотворення)

13.00.02 – теорія і методика навчання української мови

АВТОРЕФЕРАТ

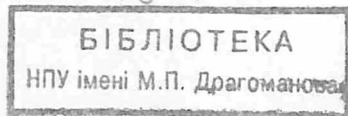
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310288

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Південноукраїнському державному педагогічному університеті імені К.Д.Ушинського (м. Одеса), Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: - доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України
Богущ Алла Михайлівна,
Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського (м. Одеса), завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти.

Офіційні опоненти:

- доктор педагогічних наук, професор
Караман Станіслав Олександрович,
Київський міський педагогічний університет імені Б.Д.Грінченка, завідувач кафедри теорії і методики української мови і літератури;
- доктор філологічних наук, професор
Олексенко Володимир Павлович,
Херсонський державний університет, завідувач кафедри української мови та соціолінгвістики;
- доктор педагогічних наук, професор
Хом'як Іван Миколайович,
Рівненський державний гуманітарний університет, завідувач кафедри методики викладання і культури української мови.

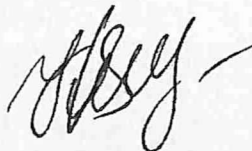
Провідна установа: Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, кафедра дошкільної та початкової освіти, Міністерство освіти і науки України, м. Луганськ.

Захист відбудеться "8" вересня 2005 р. о 14.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 при Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано "4" липня 2005 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Кравець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми та ступінь дослідження проблеми. Серед багатьох аспектів дошкільної лінгводидактики проблема формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку завжди привертала увагу як теоретиків, так і практиків. Актуальність проблеми зумовлюється пріоритетними напрямками Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті та “Діти України”, Законів України “Про освіту”, “Про дошкільну освіту” щодо модернізації дошкільної освіти, використання етнопедагогічного і сучасного вітчизняного і зарубіжного досвіду навчання мови з урахуванням провідної ролі усного мовлення в психічному розвитку дітей, необхідності невідкладного виконання соціального замовлення на формування національно свідомої, активної, духовно багатой мовної особистості. Своєчасне і якісне засвоєння граматичної будови рідної мови – важлива умова повноцінного мовленнєвого розвитку дитини. Оскільки мова стає предметом вивчення з початку шкільного навчання, то в дошкільному віці необхідно формувати в дітей усвідомлене ставлення до усного мовлення як мовної дійсності.

У класичній і сучасній лінгводидактичній науці рівень мовлення вважається одним з основних показників розумового розвитку дитини, проте в сучасній методиці особливості усвідомлення дошкільниками мовної дійсності, зокрема потенційні можливості їхнього мовленнєвого розвитку на кожному віковому етапі, вивчено недостатньо. Дослідження зазначеної проблеми, без сумніву, важливе як для загального мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку, так і для їхньої підготовки до систематичного навчання в школі. Важливим вихідним положенням процесу формування граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку є твердження, що мовленнєвий досвід охоплює, по-перше, практичне володіння рідною мовою, по-друге, “емпіричне узагальнення спостережень над мовою, одержаних її носієм незалежно від спеціальних знань про мову”, що відповідає феномену “чуття мови” (Л.Й.Айдарова, А.М.Богуш, О.Д.Божович, М.М.Гохлернер, Ф.О.Сохін та ін.).

Дитина дошкільного віку оволодіває граматичною будовою мови в нерозривному зв'язку зі своїм психічним розвитком, у єдності з розвитком предметно-практичної діяльності, мислення, спілкування. Формування граматичного компонента мовного чуття є спонтанним процесом, рушійними силами якого є внутрішня суперечність у взаєминах дитини і довкілля. Провідну роль у засвоєнні мови дитиною

відіграють невідповідність між цілями і наявними засобами спілкування, між бажаним і досягнутим, між формою і змістом висловлювання (О.В.Запорожець, О.І.Ісеніна та ін.). Головною умовою виникнення і вирішення цих протиріч є спілкування дитини з дорослим, у процесі якого він спонукає й заохочує до використання граматично правильного мовлення. Прикінцевою метою засвоєння рідної мови є досконале володіння мовленнєвими засобами, що передбачає граматичну правильність як ознаку високої культури мовлення і вимагає усвідомлення значень слів, їх літературних форм, а також уміння використовувати їх доречно й точно залежно від контексту мовленнєвої ситуації, з орієнтацією на слухача, учасника спілкування. У процесі оволодіння дітьми дошкільного віку навичками зв'язного мовлення важливу роль відіграє практичне засвоєння ними граматики та вміння оперувати словами, що належать до певного лексико-граматичного розряду відповідно до завдань комунікації.

Проблема формування граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку є досить складною і багатоаспектною. До неї зверталися психолінгвісти, лінгвісти, педагоги, методисти, дефектологи (А.Г.Арушанова, А.М.Богущ, О.М.Гвоздев, Л.О.Калмикова, Г.І.Ніколайчук, В.К.Орфинська, Ф.О.Сохін, В.В.Тищенко, М.Я.Шеремет та ін.). Вивченню психологічних закономірностей формування граматично правильного мовлення присвячено ряд досліджень (П.П.Блонський, Л.С.Виготський, А.З.Захарова, Д.Б.Ельконін, І.М.Колобова, О.О.Леонтьєв, О.Р.Лурія, Д.Ф.Ніколенко, М.Т.Попова, Є.Ф.Соботович, Ф.О.Сохін та ін.). Виявлено механізми оволодіння дітьми граматичним ладом мови шляхом з'ясування реальних відношень, що лежать в основі абстрагування і кодифікації граматичних смислів і їх реалізації у формальних засобах. Спеціальні дослідження (А.Г.Арушанова, А.М.Богущ, Л.О.Калмикова, М.С.Лаврик, Н.А.Лопатинська, Н.В.Маковецька, Г.І.Ніколайчук, Е.А.Федеравичене та ін.) дали змогу визначити педагогічні умови формування механізму граматичного структурування смислів (морфологічного, словотвірного і синтаксичного) та практичного засвоєння граматики дітьми дошкільного віку і водночас спонукали до подальшого вивчення цієї проблеми.

Науковці (Л.Й.Айдарова, А.Г.Арушанова, С.М.Карпова, Ф.О.Сохін, М.П.Феофанов та ін.) наголошують на тому, що

можливості формування лінгвістичного ставлення до слова в дітей дошкільного і молодшого шкільного віку набагато вищі, ніж уявлялося раніше. Аналіз чинних програм, за якими працюють дошкільні навчальні заклади (далі – ДНЗ), засвідчує, що й дотепер не використано тих значних резервів мовленнєвого розвитку дітей, наявність яких доведено вченими. Лінгводидакти також вважають, що для кардинальних змін у шкільній мовній освіті передусім має бути закладений інший підмурівок, а отже, дошкільна мовна підготовка повинна зазнати змін (О.М.Біляев та ін.). А поки що неухвалене ставлення до проблем наступності у формуванні граматично правильного мовлення дітей різного віку призводить до дублювання програм і порушення природного процесу оволодіння усним мовленням. Відомо, що мовна і мовленнєва підготовка дітей до шкільного навчання набули різних форм і змісту в старших групах дошкільних навчальних закладів залежно від того, за якою програмою працює заклад. Аналіз освітніх програм дошкільних навчальних закладів і початкової школи щодо перспективності і наступності формування граматично правильного мовлення в дошкільників і молодших школярів дає підстави стверджувати, що в дошкільну підготовку некритично переноситься значна частина змісту шкільного навчання грамоти, у тому числі пов'язаного з практичним засвоєнням граматики.

З метою успішного розв'язання проблеми наступності і перспективності щодо формування граматично правильного мовлення потрібно насамперед забезпечити відповідний мовний і мовленнєвий рівень підготовки дітей, що приходять до 1 класу, і вдосконалити процес навчання мови у ДНЗ, установити логічні зв'язки між мовною підготовкою дошкільників і молодших школярів. Це запобігатиме дублюванню програм, сприятиме їх розвантаженню від зайвого і другорядного матеріалів, виокремленню пріоритетної лінії мовного і мовленнєвого розвитку та створенню цілісної системи формування в дітей граматично правильного мовлення як у дошкільному навчальному закладі, так і в школі. Отже, до цього часу проблема формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку спеціально не досліджувалася, була і залишається неоднозначною і науково-лінгвістична інтерпретація дитячого мовлення.

Такий стан, у якому перебуває сьогодні мовна освіта наймолодших громадян України, і зумовив вибір *теми дослідження*

“Теорія і практика формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку (на матеріалі морфології і словотворення)”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Південного наукового центру АПН України (м. Одеса) “Теоретико-методичні засади розвитку мовленнєвого спілкування дошкільників і школярів” (№ 019711006237). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (протокол № 8 від 28 березня 2002 року), узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 23.12.2003 р.).

Мета дослідження: розробити теоретико-методологічні й концептуальні засади формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку; виявити особливості та специфіку формування граматично правильного мовлення в дошкільному віці; визначити і науково обґрунтувати педагогічні умови та розробити методику формування граматично правильного мовлення в процесі практичного засвоєння дошкільниками різних вікових груп правил морфології та способів словотворення.

Відповідно до мети дисертації реалізовано такі **завдання**:

- 1) розробити науково-теоретичні та концептуальні положення формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку;
- 2) уточнити і науково обґрунтувати сутність феномену “граматична правильність мовлення дитини дошкільного віку”;
- 3) з’ясувати особливості формування граматично правильного мовлення та сприймання, усвідомлення і застосування граматичних категорій дітьми дошкільного віку;
- 4) виявити типові граматичні помилки в мовленні дітей і з’ясувати причини їх виникнення;
- 5) розробити критерії, показники засвоєння та охарактеризувати рівні сформованості граматично правильного мовлення в дошкільників;
- 6) визначити педагогічні умови і з’ясувати залежність рівнів сформованості граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку від педагогічних умов організації освітнього процесу;
- 7) розробити й апробувати зміст і експериментальну методику формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку, яка б забезпечувала засвоєння ними як визначеного обсягу похідних слів, так і практичного засвоєння морфологічних форм і

способів словотворення на основі встановлення суттєвих зв'язків і відношень.

Об'єкт дослідження – навчально-мовленнева діяльність дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – методика формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку (на матеріалі морфології і словотворення).

Основні положення концепції відображено в **робочій гіпотезі дослідження**, яка виходить із припущення про те, що формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку буде ефективним, якщо забезпечити такі *педагогічні умови*: узгодження пріоритетних напрямів навчально-мовленневої діяльності і мовленнєвого досвіду дитини; формування необхідних граматичних знань, умінь і навичок у дошкільників на основі експериментально розробленої методики; практичне засвоєння дітьми правил морфології і способів словотворення на спеціально організованих заняттях; застосування різних форм організації навчально-мовленневої діяльності дітей, методів і прийомів.

Грамматична правильність мовлення як важливий базовий рівень мовної особистості в дошкільному віці є концептуальним положенням дослідження.

Формування граматично правильного мовлення дошкільників зумовлюється сукупністю чинників, а саме: спеціальна організація освітнього процесу, що ґрунтується на особистісно орієнтованій взаємодії її учасників; система організації навчально-мовленневої діяльності, впровадження якої забезпечить розвиток мовлення, засвоєння практичних знань про мову, опанування граматичного ладу мовлення. У дошкільному дитинстві залежно від ступеня засвоєння граматичного матеріалу змінюються зміст і рівень мовних узагальнень дитиною. Керівництво цими процесами з боку педагога повинно бути диференційованим.

Формування граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку здійснюється з урахуванням таких теоретичних положень:

– засвоєння граматики рідної мови відбувається в процесі вирішення розумових і практичних завдань, які ставить перед дитиною довкілля; усвідомлення мовних явищ дошкільниками сприяє цілеспрямованому інформуванню знань про деякі особливості рідної

мови, підвищенню інтересу дітей до занять і розвитку власного мовлення;

- організація роботи базується на принципових положеннях чинних програм стосовно введення дитини в “лінгвістичну дійсність”, зміст яких не порушує основного лінгвістичного підходу, а саме: усвідомлення і застосування дитиною граматичних форм відповідно до умов мовленнєвої комунікації;

- граматична правильність мовлення цілеспрямовано формується впродовж усього перебування дитини в дошкільному навчальному закладі, оскільки дошкільники оволодівають мовою в процесі її практичного використання, насамперед під час спілкування з дорослими;

- у процесі комунікативно спрямованого навчання дитина дошкільного віку здатна до створення достатньо повних, логічних і граматично правильних висловлювань, що передбачає копітку, планомірну роботу з формування граматично правильного мовлення.

Провідна ідея дослідження – положення про доцільність такої організації процесу формування граматично правильного мовлення, яка поєднує практичне засвоєння правил формотворення слів і доступні знання про словотворення в ході застосування комунікативно-діяльнісного підходу до мовленнєвого розвитку дошкільників. *Головною умовою успішності* процесу формування граматично правильного мовлення є спеціально організований зміст навчання, який ґрунтується на використанні певних форм взаємозв'язку мови і мовлення, а також створення культурного мовленнєвого середовища.

Методологічну основу дослідження становлять: положення філософії про значення, суспільну природу мови як засобу спілкування; концептуальні засади психолого-педагогічної науки про взаємозв'язок між мовою, мовленням і мисленням, теорією і практикою; теоретичні положення про мовлення як знакову діяльність, єдність мовленнєвого змісту та мовної форми, про взаємозумовленість чуттєвого і раціонального в опануванні мови, про пріоритетну роль мовлення у розвитку мовної особистості; законодавчі акти, концепції і Базовий компонент дошкільної освіти в Україні.

Теоретичні засади дослідження ґрунтуються на працях відомих лінгвістів (П.І.Білоусенко, І.Р.Вихованець, М.Т.Возний, К.Г.Городенська, В.О.Горпинич, А.П.Грищенко, В.В.Грещук,

Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалик, В.П.Олексенко, М.Я. Плющ та ін.), психологів і психолінгвістів (М.І.Жинкін, І.О.Зимня, О.С.Кубрякова, О.О.Леонт'єв, О.Р.Лурія, І.О.Синиця, Т.М.Ушакова, О.М.Шахнарович та ін.), провідних ідей сучасної лінгводидактики, зокрема, у лексико-граматичному та структурно-семантичному напрямках (А.Г.Арушанова, А.М.Богуш, С.Г.Дубовик, Г.І.Ніколайчук, Т.Ф.Потоцька, Е.А.Федеравичене та ін.), а також лінгводидактичних принципах навчання рідної мови на різних етапах (О.М.Біляєв, А.М.Богуш, М.С.Вашуленко, С.О.Караман, Л.І.Мацько, Л.М.Паламар, М.І.Пентилюк, К.М.Плиско, Ф.О.Сохін, О.С.Ушакова, Л.П.Федоренко, І.М.Хом'як та ін.). У дослідженні прийнято психолінгвістичну концепцію О.М. Шахнаровича щодо наявності певного механізму, який визначається психолінгвістичним правилом, що формується за активної діяльності дитини в предметній і мовній дійсності. Центральним моментом цієї концепції є заснований на діяльності дитини процес узагальнення мовних явищ і формування імпліцитних (прихованих) правил застосування граматичних форм. Лінгвістичний аналіз (словотвірний) ґрунтується на концепції О.С.Кубрякової, відповідно до якої словотвірні одиниці та одиниці інших рівнів мови, що забезпечують процеси номінації, взаємопов'язані і створення однослівної форми визначається "смысловим завданням найменування", "ономасіологічною спрямованістю". В аналізі мовлення дітей дошкільного віку ґрунтувалися на концепції В.В. Грещука щодо основоцентричного аспекту дослідження словотвору та на результатах досліджень А.Г.Арушанової, А.М.Богуш, О.М.Гвоздева, Л.О.Калмикової, Г.І.Ніколайчук, Е.А.Федеравичене та ін.

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань, перевірки висунутої гіпотези використовувалися такі методи дослідження: *теоретичні*: вивчення, аналіз та узагальнення наукової і методичної літератури з проблеми формування граматично правильного мовлення в дошкільників; теоретичне моделювання процесу формування граматично правильного мовлення, на основі якого було визначено модель та етапи роботи; *емпіричні*: цілеспрямоване спостереження за мовленням дітей дошкільного віку з метою з'ясування кількісного та якісного складу лексики, рівнів сформованості граматичної правильності мовлення; *діагностичні*: інтерв'ювання, анкетування вихователів, аналіз документації з метою виявлення стану досліджуваної проблеми; *педагогічний експеримент*

(констатувальний і формувальний); *статистичні*: кількісний і якісний аналіз експериментальних даних. Обробка результатів і порівняння експериментальних даних із вихідними здійснювалася за допомогою методів математичної статистики. Використані методи взаємодоповнювали один одного й забезпечили можливість комплексного пізнання предмета дослідження.

Експериментальна база дослідження. Основною базою дослідницької роботи були дошкільні навчальні заклади №30, 46, 54 м. Луцька Волинської області, №1, 18, 40, 46 м. Хмельницького, №5 м. Каховки, №5, 7, с.м.т. Чернігівки Запорізької області. Для повномасштабного проведення експериментальної роботи було залучено 453 дитини, рідною мовою яких була українська.

Дослідження проводилося впродовж 1997-2003 років й охоплювало низку етапів науково-педагогічного пошуку. *На першому етапі* (1997-1999 роки) вивчалася психолого-педагогічна, лінгвістична і методична література з теми дослідження, аналізувалася документація ДНЗ, проводився розвідувальний пошук, що передував констатувальному, з метою перевірки раціональності та обґрунтування вибору контингенту досліджуваних, добору методик, відпрацювання процедури збирання інформації, а також взаємодії з респондентами, які брали участь у дослідженні. Кінцевим результатом зазначеного етапу дослідження було: розробка діагностичних методик (лінгвістичні ігри і казки для дітей), перевірка надійності та валідності завдань, відпрацьовано анкети, бланки інтерв'ю, документація для фіксування результатів дослідження. *На другому етапі* (2000-2001 роки) було проведено констатувальний експеримент з метою з'ясування особливостей процесу формування граматично правильного мовлення в умовах традиційного навчання, виявлено рівні сформованості граматично правильного мовлення, а також здатність дітей до рефлексії під час самостійного виконання граматичних вправ і завдань; розроблено критерії засвоєння дітьми граматичних категорій. *На третьому етапі* (2001-2002 роки) було з'ясовано рівні засвоєння дітьми граматичних категорій, розроблено та експериментально перевірено лінгводидактичну модель формування в дошкільників граматично правильного мовлення. *На четвертому етапі* (2002-2003 роки) здійснено дослідно-експериментальну перевірку висунутої гіпотези, концептуальних положень на базі ДНЗ, узагальнено та систематизовано результати експериментальної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів: *уперше* виокремлено та описано етапи оволодіння дітьми правилами словозміни, формотворення й способами словотворення, які різняться передусім змістом і ступенем усвідомлення мовних узагальнень; *одержано нові дані* щодо кількісного й якісного обсягу засвоєної лексики дітьми дошкільного віку; *розроблено* лінгводидактичну модель формування граматично правильного мовлення; *науково обґрунтовано й апробовано* методика формування граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку, яка забезпечує реалізацію принципів наступності і перспективності в навчанні мови; *з'ясовано* особливості формування граматично правильного мовлення в онтогенетичному розвитку дитини; *уточнено* зміст феномену “граматична правильність мовлення”; *визначено* педагогічні умови, що сприяють формуванню необхідних граматичних знань, умінь і навичок у дошкільників, узгодженню пріоритетних напрямів навчально-мовленнєвої діяльності і мовленнєвого досвіду дитини; *запропоновано* ефективну систему методичної роботи з педагогами ДНЗ; *набули подальшого розвитку* теорія і методика формування граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку: запропонована система роботи, що ґрунтується на пропедевтичному засвоєнні дітьми широкого кола дотеоретичних знань практичної граматики на рівні усвідомлення і вживання граматичних форм у зв'язному мовленні; *доведено* доцільність застосування системи цілеспрямованої роботи щодо формування граматично правильного мовлення в дошкільному віці.

Теоретичне значення дослідження полягає: у виявленні лінгвістичних особливостей, психологічних і дидактичних засад формування граматично правильного мовлення на основі з'ясування умов, що сприяють розвитку словотвірних здібностей дітей дошкільного віку; у здійсненні наукового обґрунтування аналізу методів і прийомів навчання граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку; у дослідженні ефективності застосування їх у сучасних умовах навчання граматично правильного мовлення дошкільників; у перевірці нових методичних підходів до формування граматично правильного мовлення в дітей з урахуванням комунікативного його спрямування.

Практичне значення дослідження визначається тим, що розроблена й експериментально перевірена система формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку дає можливість:

– використовувати положення, висновки і рекомендації дослідження для вдосконалення методики навчання мови і розвитку мовлення дітей дошкільного віку;

– застосовувати основні положення дисертації в практичній роботі педагогів ДНЗ, у лекційному курсі методики викладання рідної мови в педагогічних вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, у системі післядипломної освіти, у підготовці програм і методичних посібників для дошкільників;

– впроваджувати запропоновану систему роботи, яка розкриває динаміку змін ролі дорослого (“дорослий-дитина”, “дитина-дорослий”, “дитина-дитина”) залежно від ступеня сформованості граматичних навичок дітей, у роботу дошкільних навчальних закладів різного типу.

Вірогідність результатів дослідження забезпечено теоретичним обґрунтуванням вихідних положень експериментальної роботи, адекватністю її методів предмету і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу, репрезентативністю вибірки і статистичною значущістю здобутих показників, конкретністю математичної обробки, значним обсягом емпіричних даних, тривалим масовим експериментом.

Особистий внесок здобувача в досягненні наукових результатів полягає: у самостійному дослідженні проблеми впродовж десяти років; у власному концептуально-методичному підході до розв’язання проблеми формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку; у розробці і впровадженні діагностичних матеріалів вивчення рівнів сформованості граматично правильного мовлення в дошкільників; у доборі дидактичного та практичного матеріалів і розподіленні його за групами з урахуванням психологічних, вікових та індивідуальних особливостей дітей дошкільного віку; в ознайомленні педагогів з експериментальними матеріалами та методикою їх використання під час навчання граматично правильного мовлення дошкільників; в узагальненні власного педагогічного досвіду.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні результати дослідження доповідалися, обговорювалися на науково-практичних і науково-методичних конференціях, семінарах різного рівня: на міжнародних конференціях (Крим, 1997; Острог, 1997; Запоріжжя, 2001; Острог – Рівне, 2002; Тирасполь, 2002; Бердянськ, 2002; Хмельницький, 2003; Санкт-Петербург, 2005; Москва, 2005),

міжнародних семінарах (Одеса, 2002); всеукраїнських науково-практичних конференціях (Запоріжжя, 1999, 2003; Полтава, 2001; Київ, 2001; Івано-Франківськ, 2002; Хмельницький, 2002; 2004), регіональних науково-практичних конференціях (Запоріжжя, 2002; 2003), всеукраїнських науково-практичних семінарах (Запоріжжя, 2002; 2005; Хмельницький, 2002, 2005). Результати дослідження впроваджено в практику роботи педагогів ДНЗ № 1, 18, 40, 46 м. Хмельницького (довідка № 181), №5, 6, 9, м. Каховки (довідка №15/03) та №5, 7, с.м.т. Чернігівки (довідка № 163) і в лекційному курсі, який читався в Запорізькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка № 199), а також на відділенні дошкільного виховання Запорізького педагогічного училища (довідка № 220).

Публікації. Теоретичні положення, висновки й рекомендації, викладені у дисертації, знайшли своє відображення у 42 опублікованих роботах, із них 36 статей у науково-фахових виданнях України. Основні публікації автора видані у формі одноосібних монографій (2), навчального посібника (1), методичних рекомендацій (1), наукових статей (32).

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (673 найменування, із них 23 – іноземною мовою) і додатків. У роботі вміщено 22 таблиці, 8 діаграм, 1 схема, що займають 7 сторінок основного тексту. Обсяг дисертації становить 438 сторінок, обсяг тексту - 388 сторінок. Обсяг 11 додатків представлено на 62 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність обраної проблеми і теми, сформульовано об'єкт, предмет, мету, концепцію, завдання, гіпотезу, методи дослідження, визначено його теоретико-методологічні засади, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, особистий внесок здобувача, наведено дані про апробацію та впровадження одержаних результатів.

У **першому розділі** – “Лінгвістичні засади формування граматично правильного мовлення” – граматику розглядається на тлі сучасних підходів як складна організація, що обіймає такі підсистеми: словотворення, морфологія, синтаксис. У контексті дослідження дотримувалися загальноприйнятого погляду на вирізнення трьох граматичних рівнів. Вибір прикметників як твірної

бази зумовлено їх значенням і функціональним призначенням у мові. Від прикметників у словотвірних актах мутації, модифікації і транспозиції утворюються іменникові, прикметникові, дієслівні й прислівникові деривати, причому суфіксація, префіксація, конфіксація, основоскладання, словоскладання, субстантивація, що використовуються у відприкметниковому словотворі, відіграють неоднакову роль. Універсальним словотворчим засобом у деад'єктивній деривації виступає суфіксація.

На основі прийнятого в сучасній граматиці порядку аналізу частин мови, у дослідженні проаналізовано розміщення дериватів у парадигмах прикметників за такою послідовністю: відіменникові, відприкметникові, віддієслівні, відприслівникові. Добір словотвірних парадигм прикметників здійснювався з *урахуванням таких критеріїв добору лексики для дітей дошкільного віку*: семантична цінність, словотвірна здатність, багатозначність, сполучуваність, частотність, стилістична диференційованість.

Отже, знання того, які саме прикметники використовуються дітьми дошкільного віку в процесі словотворення для найменування відношення характерних ознак реалій об'єктивної дійсності, крім суто дериваційного інтересу, має важливе значення для з'ясування усвідомлення і вживання дошкільниками цієї частини мови. Відомо, що творення слова, формування його семантики – складний мисленнево-мовленневий процес, недоступний для безпосереднього спостереження. За таких умов необхідним при дослідженні словотворчих процесів і закономірностей формування значень похідних у дітей дошкільного віку є моделювання цих процесів на основі результатів деривації, доступних для спостереження. Засвоєння граматики є засобом розвитку мислення або взаємозв'язків між розумовими операціями і мовленневою (граматичною) формою їх здійснення (матеріалізацією). Граматичні явища в дитячому мовленні мають узагальнений і спрощений варіант нормативної мови, оскільки в дитини первісно відсутнє членування на систему мови і мовленнєву норму. Граматичні форми мови еквівалентні формам мислення, останні матеріалізуються в граматиці мови. Граматичні навички дітей дошкільного віку, тобто підсвідоме вміння вживати граматичні форми рідної мови, розвиваються паралельно з розумовими навичками.

Різні явища граматичної будови мови (морфології, словотворення, синтаксису) дитина дошкільного віку засвоює по-різному, на кожному віковому етапі є свої відмінності – досягнення і

невдачі. Так, системою словозміни (відмінюванням, дієвідмінюванням) дитина оволодіває в молодшому і середньому дошкільному віці, а в старшому – способами словотворення. Критичне ж ставлення до своїх мовленнєвих дій, точне знання норм словотворення складається лише на початку сьомого року життя. Граматична норма є не лише початковим компонентом мовленнєвої культури, а й необхідною базою, на якій будуються інші компоненти. Чуття граматичної норми виформовується завдяки навчання мови та розвитку мовлення дитини під час навчальної та самостійної мовленнєвої діяльності. Зміст феномену граматичної правильності мовлення полягає в цілісності, єдності його змісту з мовленнєвим досвідом дитини.

У другому розділі – “Психолого-педагогічні засади формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку” – подано аналітичний огляд теоретичних і методичних праць, присвячених дослідженню проблеми формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку.

У контексті дослідження фундаментальне значення мала концепція щодо матричного розподілу інформації у граматичному просторі (М.І. Жинкін), яка пояснює механізм сприймання й усвідомлення мовлення. Мова як засіб реалізації мовленнєвого процесу є самостійною системою, що має власну структуру, отже, чим швидше утвориться прямий зв'язок між понятійною системою і базальними гангліями, тим якісніше буде усвідомлення, засвоєння і застосування дитиною граматичних категорій. Проблема формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку можна розв'язати досить швидко й ефективно, якщо активізувати взаємодію різних аналізаторів. Формування граматично правильного мовлення здійснюється на основі певного когнітивного розвитку дитини. Так, у процесі формування словозміни дитина передусім має вміти диференціювати граматичні значення (значення роду, числа, відмінка тощо), тому що перед тим, як розпочати використовувати мовну форму, дошкільник повинен зрозуміти, що ця форма означає. У процесі формування граматичної будови мовлення дитина має засвоїти складну систему граматичних закономірностей на основі аналізу мовлення оточення, виявити загальні правила граматики на практичному рівні, закріпити їх у власному мовленні.

Зазначимо, що сучасних ґрунтовних системних досліджень щодо формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного

віку, які б охоплювали всі вікові періоди і всю граматичну будову мовлення (морфологію, словотворення, синтаксис), на жаль, немає. Одержані наукові результати дослідників дитячої граматики дали змогу дійти попередніх висновків: засвоєння дітьми граматичної будови мови здійснюється активно впродовж усього дошкільного дитинства (а не тільки від двох до п'яти років), а найбільш інтенсивно – у старшому дошкільному віці.

Зауважимо, що не всі зібрані в експериментальній роботі факти дитячого мовлення становлять лінгводидактичний інтерес, проте обсяг цього матеріалу дав можливість виявити не тільки закономірності мовленнєвого розвитку сучасних дітей дошкільного віку від 3-х до 7 років, але й тенденції цього розвитку. Мовлення дітей саме цього віку викликало особливу зацікавленість, тому що це період так званої своєрідної “дитячої граматики”. З'ясувавши у ході дослідження послідовність появи граматичних категорій у мовленні дітей дошкільного віку, визначили, що система формування граматично правильного мовлення значно складніша, ніж видається на перший погляд. Кожна складова дитячої граматики (морфологія, словотворення, синтаксис) спричиняє появу індивідуальних етапів послідовності формування в конкретної дитини. Організація навчання словотворення досить копітка, що пояснюється складністю самого механізму словотворення. Доведено, що дитина спочатку має засвоїти мотивовану лексему, співвідносячи її з предметом, явищем чи об'єктом довкілля, навчитись добирати афікси необхідної семантики, усвідомлювати спосіб словотворення і застосовувати різні способи творення слів у різних комунікативних ситуаціях. Робота з формування вмінь словотворення розпочинається із мотивованого дієслівного словотворення суфіксального способу, далі – іменникове словотворення (суфіксальне, префіксальне, суфіксально-префіксальне та ін.), нарешті, розширення вмінь утворювати деривати з різноманітними словотвірними значеннями. Робота з синтаксису проводиться впродовж усього періоду перебування дитини в дошкільному навчальному закладі.

Третій розділ – “Змістовий аспект формування граматично правильного мовлення в дошкільників” – присвячено дослідженню лінгвістичної та психологічної природи труднощів, які дитина дошкільного віку зазнає під час засвоєння понять (звук, склад, слово, речення), а також абстрактних граматичних значень слова, що зумовлені певною причиною, а саме: засвоєння названих структур

пов'язане передусім з усвідомленням слова, його звукового і морфологічного складу.

Так, несформованість чітких, правильних образних уявлень у поєднанні з відсутністю навички самостійно актуалізувати образи або відповідні вербальні одиниці подекуди перешкоджає дитині зрозуміти звернене до неї мовлення (усвідомити, осмислити, узагальнити). Заважає також неузгодженість дій дорослих, які переймаються проблемами навчання дитини граматично правильного мовлення, що призводить часом до вербального й образного її переобтяження, а це негативно впливає на опанування мови і мовлення.

Граматичне чуття мови в дитини дошкільного віку виникає неусвідомлено, в умовах мовленнєвої практики, як другорядний продукт діяльності, тому свідоме засвоєння правил дошкільником полягає у пристосуванні своєї мовленнєвої діяльності до комунікативних умов, і як наслідок – у дитини розвивається здатність визначати граматичну форму і вміння застосувати граматичне правило, тобто у дитини формується граматична компетенція. *Граматичну компетенцію* розуміємо як ключову, що виявляється в неусвідомленому вживанні граматичних форм рідної мови згідно із законами, правилами морфології, словотворення й синтаксису, у чутті граматичної правильності, наявності навичок коригувати мовлення відповідно до граматичних норм. Граматична будова рідної мови має бути опанована дітьми в дошкільному віці, оскільки засвоєння всіх граматичних форм рідної мови є показником готовності інтелекту дитини до засвоєння шкільної програми. Ґрунтовний аналіз чинних програм розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку дає підстави стверджувати, що завдання на формування граматично правильного мовлення в програмах реалізовано, проте розпорошено в різних розділах із різними назвами. До того ж, має місце неструктурованість завдань: відсутня логіка у запропонованих завданнях, не враховується мовне навантаження на дитину певного віку, не узгоджується кількість завдань на словозміну і словотворення. Отже, ті великі резерви мовленнєвого розвитку дітей, які вже відомі й доведені вченими, й дотепер не використано.

У четвертому розділі – “Особливості вживання й усвідомлення граматичних категорій дітьми дошкільного віку” – подано результати експериментального дослідження, що проводилося з 1997 до 2003 року включно, охоплювало кілька етапів науково-педагогічного пошуку і було спрямоване на вивчення стрижневих

питань формування граматично правильного мовлення в дошкільників. Аналіз здобутих результатів довів необхідність розроблення стрункої системи роботи щодо формування граматично правильного мовлення в дітей усіх вікових груп. Передусім цей висновок пов'язано з результатами вивчення стану методичної роботи з педагогічними кадрами. З'ясування кількісного обсягу вживання дошкільниками граматичних категорій під час занять із навчання мови та розвитку мовлення, а також у нестимульованому спілкуванні впродовж дня (ігрова діяльність, самостійна художня діяльність, спілкування з однолітками, невимушені бесіди з дорослими тощо), надало можливість у подальшому врахувати певні особливості нестимульованого і стимульованого мовлення дітей різних вікових груп. Під нестимульованим мовленням розуміємо мовленнєву діяльність дітей у повсякденному житті в невимушених ситуаціях спілкування. Ситуації стимульованого мовлення створювалися для реалізації потенційних елементів мови в дитячому мовленні, використання їх відповідно до мети висловлювання й умов певної мовленнєвої ситуації, створеної експериментатором. Для ситуацій стимульованого мовлення добиралися слова, які відповідали таким критеріям: комунікативна доцільність утворення нового слова; подальша необхідність утвореного слова для засвоєння змісту уявлень, рекомендованих чинними програмами; частотність використання граматичної категорії у мовленні дорослого, з яким спілкується дитина; віднесеність слова до загальноповсякденної лексики, його доступність за фонетичними, лексичними, граматичними особливостями (за складністю граматичних форм); урахування рівня оволодіння рідною мовою дітьми певної вікової групи (за даними констатації); значущість певної граматичної категорії для подальшого усвідомлення дітьми смислу художніх творів, які будуть запропоновані під час експериментальної роботи; добір слів, що належать до різних частин мови.

Одним із завдань дослідження рівня сформованості граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку було перевірити поточну валідність розробленої діагностики методом контрастних груп (різні вікові групи – молодший, середній, старший дошкільний вік; відмінність за статтю та місцем проживання). Поточна валідність (придатність) була використана як характеристика діагностичної методики, що відбивала її здатність розрізнявати досліджуваних на основі діагностичної ознаки. За результатами діагностування кожної

вікової групи було одержано підтвердження істинності з'ясованих відмінностей середніх оцінок у порівнюваних вибірках. Для перевірки нульової гіпотези щодо випадковості (або не випадковості подібності різниці) здобутих даних використовувалась оцінка вірогідності спільного перекриття (або навпаки) інтервалів. Під час оцінювання статистичної значущості різниці вибірових середніх арифметичних величин застосовувався *t* – критерій Стьюдента, емпіричне значення якого підраховувалося за відомою формулою. Процедура обчислювання всіх одержаних матеріалів була аналогічною.

Отже, кількісний аналіз уживання дітьми всіх вікових груп відприкметникових утворень виявив певні труднощі у творенні деад'єктивів. На підставі одержаних результатів нами було визначено уніфіковані критерії для кожної категорії відприкметникових утворень:

– *засвоєння дітьми відприкметникових іменників*: уживання й усвідомлення форм слів, утворених шляхом словозміни; форм родового, давального, знахідного, орудного відмінків; вживання й усвідомлення дитиною деад'єктивних прикметників різної семантики, утворених за допомогою суфіксів і префіксів під час словотворення;

– *засвоєння дітьми відприкметникових прикметників*: уживання й усвідомлення форм однини та множини прикметників, утворених шляхом словозміни; форм родового, давального, знахідного, орудного відмінків; вживання й усвідомлення дитиною деад'єктивних прикметників різної семантики, утворених за допомогою суфіксів і префіксів під час словотворення;

– *засвоєння дітьми відприкметникових дієслів*: уживання й усвідомлення граматичних форм способу, часу, виду, особи (або роду) дієслів і способів словотворення відприкметникових дієслів різної семантики дітьми молодшого, середнього і старшого дошкільного віку;

– *засвоєння дітьми відприкметникових прислівників*: уживання й усвідомлення ступенів порівняння якісно-означальних прислівників, що утворюють форми у той же спосіб і за допомогою тих самих засобів, що й прикметники; вживання й усвідомлення дитиною деад'єктивних прислівників, утворених за допомогою суфіксів і конфіксів під час словотворення.

Кожний критерій оцінювався відповідними балами, на підставі яких виводився коефіцієнт засвоєння відприкметникових утворень.

Відповіді дітей аналізувалися за такими показниками: самостійність вживання відприкметникових утворень під час розгляду ілюстрацій, вживання необхідного утворення залежно від контексту, усвідомлення смислу запропонованих утворень у конкретній ситуації та поза нею, свідоме імітування дій, самостійне пояснення смислу запропонованих форм, вільне перенесення мовленнєвого досвіду та свідоме утворення відприкметникових іменників, прикметників, дієслів і прислівників. Окреслені критерії й показники виступили підґрунтям для виокремлення рівнів сформованості граматично правильного мовлення у дітей дошкільного віку: *високий, достатній, середній, нижче середнього, низький*, а також з'ясування якісних (зведених) характеристик кожного рівня.

Високий рівень засвоєння правил морфології і способів словотворення властивий дітям, які вживали й усвідомлювали категорії відмінка, роду і числа *іменників*, форми однини та множини іменників, утворених шляхом словозміни; не мали утруднень щодо форм слів у родовому, давальному, знахідному, орудному відмінках, утворених засобом формотворення. Діти цього рівня засвоєння вживали й усвідомлювали форми однини і множини *прикметників*, утворених шляхом словозміни; уживали й усвідомлювали основні форми *дієслів*; не мали труднощів під час утворення видів (доконаного і недоконаного) і способів (дійсний, умовний, наказовий) дієслів. Високий рівень засвоєння також властивий дітям, які вживали й усвідомлювали *прислівники* різної семантики, вищого і найвищого ступенів порівняння, форми якісно-означальних прислівників. *Під час словотворення* діти правильно вживали й усвідомлювали семантику відприкметникових утворень із різним словотвірним значенням. Коефіцієнти засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів і прислівників у дітей цього рівня відповідно були: *більший за 15, 67; більший за 13, 24; більший за 5, 33; більший за 9, 32.*

Діти достатнього рівня засвоєння правил морфології і способів словотворення вживали й усвідомлювали значення іменників (форми однини і множини), утворених шляхом словозміни; не мали утруднень щодо форм іменників родового, давального, знахідного, орудного відмінків, утворених засобом формотворення. Дошкільники вживали й усвідомлювали форми однини та множини іменників і прикметників, утворених засобом формотворення; іноді мали певні труднощі з дієвідмінуванням дієслів теперішнього часу (друга дієвідміна 1, 2, 3 особи множини). Для дітей цього рівня характерна інтенсивна

словотворчість, що пояснюється низьким рівнем самоконтролю, незнанням традиційних форм творення слів. Під час словотворення дошкільники вживали й усвідомлювали семантико-словотвірну структуру dead'ективних прикметників із різним словотвірним значенням. Коефіцієнти засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів і прислівників у дітей цього рівня відповідно були: 14, 29-15, 57; 12, 73-13, 24; 4, 98-5, 33; 8, 71-9, 32.

Середній рівень засвоєння правил морфології і способів словотворення виявився в дітей, які усвідомлювали, але не завжди правильно вживали в нестимульованому мовленні форми однини і множини іменників, що були утворені шляхом словозміни; іноді мали певні труднощі щодо відмінювання іменників. Діти цього рівня мали певні труднощі в утворенні недоконаного виду дієслів (минулого і майбутнього часу), а також в утворенні умовного і наказового способу дієслів. Дієвідмінювання дієслів теперішнього і майбутнього часу також завдавало труднощів. Середній рівень засвоєння було виявлено в дітей, які усвідомлювали та вживали якісно-означальні та кількісно-означальні прислівники частіше, ніж інші ступені порівняння. Під час словотворення діти цього рівня активно вживали й усвідомлювали відприкметникові утворення з різним словотвірним значенням. Коефіцієнти засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів і прислівників у дітей цього рівня відповідно були: 11, 51 – 14, 28; 9, 64-12, 72; 4, 26-4, 97; 7, 47-8, 70.

Нижче середнього рівня засвоєння знаходилися діти, які усвідомлювали, але не завжди правильно вживали в стимульованому і нестимульованому мовленні форми однини і множини іменників, утворених шляхом словозміни; мали певні труднощі щодо формотворення іменників давального, знахідного, орудного відмінків. Нижче середнього рівня засвоєння також перебували діти, які переважно неправильно утворювали форми доконаного і недоконаного видів дієслів, не усвідомлювали умовний спосіб дієслів, мали певні труднощі під час дієвідмінювання різновідмінюваних дієслів; вживали й усвідомлювали ступені порівняння якісно-означальних прислівників, проте лише простої форми. Зазначимо, що більшість відприкметникових утворень можна було зафіксувати лише в стимульованому мовленні дітей цього рівня. Коефіцієнти засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів і прислівників у дітей цього рівня відповідно були: 10, 12-11, 50; 9, 11-9, 63; 3, 9-4, 25; 6, 85-7, 46.

У дітей *низького рівня* засвоєння правил морфології і способів словотворення були наявні помилки як в усвідомленні, так і у вживанні граматичних категорій іменників, в утворенні відприкметникових іменників. Найбільшу кількість помилок було зафіксовано у закінченнях іменників 2 відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини; мали місце помилки на вживання одиничних і збірних іменників. Для дітей *низького рівня* були характерні помилки в усвідомленні та вживанні відносних і присвійних прикметників, у відмінюванні прикметників середнього роду однини і множини, а також у словотворенні відприкметникових прикметників. Вони не вживали складну і складену форми дієслів. У дітей *низького рівня* були наявні помилки в усвідомленні та вживанні прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння простої форми.

Мовлення дошкільників *низького рівня* характеризується майже відсутністю словотворення або поодинокими випадками на пред'явленому простому наочному матеріалі, поодинокі випадки словотворення скоріше можна розглядати як аграматизми. Коефіцієнти засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів і прислівників у дітей цього рівня відповідно були: *менший за 10, 11; менший за 9, 1; менший за 3, 89; менший за 6, 84.*

Аналіз теоретичних положень і одержаних результатів експериментальної роботи довів необхідність урахування індивідуальних гендерних відмінностей у мовленні дітей дошкільного віку не тільки під час нестимульованого мовлення з метою усунення нелітературних слів, але й на мовленнєвих заняттях для активізації вживання різних граматичних категорій. Статистична обробка кількісного обсягу дитячого мовлення дала змогу з'ясувати причини порушення граматичних норм мови і визначити типові морфологічні і словотвірні помилки в мовленні дітей усіх вікових груп.

Граматичні помилки в мовленні дітей перших чотирьох рівнів (*низький, нижче середнього, середній, достатній*) відбуваються як на рівні фонемних, так і морфемних решіток, що свідчить про необхідність постійної роботи з боку вихователів над усіма рівнями мови (фонетичний, граматичний тощо).

Викладу експериментальної методики в **п'ятому розділі** – **“Методика формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку”** – передувало теоретичне обґрунтування системи педагогічної роботи з цієї проблеми. *Головною умовою успішності* процесу формування граматично правильного мовлення

був спеціально організований зміст навчання, який ґрунтувався на використанні певних форм взаємозв'язку мови і мовлення і створенні культурного мовленнєвого середовища.

У розробці лінгводидактичної моделі формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку ми виходили з урахування сукупності чинників, а саме: спеціальна організація освітнього процесу, що ґрунтується на особистісно орієнтованій взаємодії її учасників; система організації навчально-мовленнєвої і самостійної мовленнєвої діяльності дитини (див. схему). Урахування та реалізація зазначених чинників сприяли відпрацюванню запропонованої лінгводидактичної моделі формування граматично правильного мовлення в дошкільників і дали змогу створити і практично реалізувати *педагогічні умови*: забезпечення взаємозв'язку пріоритетних напрямів навчально-мовленнєвої діяльності і мовленнєвого досвіду дитини; формування в дошкільників граматичних умінь і навичок за допомогою спеціально розробленої методики; практичне засвоєння дітьми правил морфології і способів словотворення на заняттях із навчання мови та розвитку мовлення; застосування різних форм організації навчально-мовленнєвої діяльності дошкільників, ефективних методів і прийомів роботи. *Зміст навчання* охоплював декілька напрямів: визначення обсягу конкретного лексичного матеріалу, що підлягає засвоєнню; практичні (дотеоретичні) знання окремих морфологічних форм і способів словотворення, які діти одержують у процесі інтуїтивного узагальнення спеціально дібраного вихователем лексико-граматичного матеріалу; остенсивний шлях наслідування мовлення старших (наочна демонстрація слова, прикладів використання тощо) в оволодінні лінгвістичною інформацією; обсяг набутих граматичних умінь і навичок, оцінно-контрольних дій, якими має оволодіти дитина наприкінці спеціально організованого навчання.

Позитивним результатом експериментальної роботи і підтвердженням висунутої на початку дослідження гіпотези була реалізація етапів формування граматично правильного мовлення в дошкільників, а саме: *пропедевтично-превентивного, репродуктивно-диференційованого, нормативно-адаптивного і діяльнісно-творчого*.

Лінгводидактична модель формування граматично

правильного мовлення в дітей дошкільного віку

Кожний етап роботи над формуванням граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку мав свою конкретну мету, що реалізовувалася засобами відповідних пріоритетних завдань, методів і прийомів, які подано у схемі.

Збагачення мовлення дитини дошкільного віку складними граматичними структурами (морфемними, словотвірними, синтаксичними) важливе з двох причин. По-перше, багатство індивідуального мовлення дитини – це запорука розвиненості інтелекту, мислення. По-друге, різноманітність граматичних конструкцій одночасно передбачає правильність мовлення, а правильність – це перша умова культури мовлення.

Причинами порушення граматичних норм мови є: тиск мовної системи, яку дитина дошкільного віку елементарно усвідомлює й засвоює на практичному рівні, іноді занадто прямолінійно (системні помилки); нерозвиненість граматичного чуття мови; вплив мовно-мовленнєвого середовища, в якому виховується дитина (помилки норми). *Об'єктивним фактором*, що впливає на появу граматичних помилок, можна визнати складність механізму породження мовлення, до *суб'єктивного* можна віднести неоволодіння первинною орієнтацією у мовному матеріалі (фонемі, морфемі, слова) дітьми молодшого й середнього дошкільного віку, а в дітей старшого дошкільного віку – цілісним і диференційованим способом сприймання слова (фрази, зв'язного мовлення).

Розроблений і апробований зміст експериментальної програми формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку розглядаємо не лише як завершену методичну систему, але й як схему лінгводидактичного експерименту, що дає змогу продовжувати здійснювати апробацію запропонованих підходів.

Ефективність проведеного експериментального дослідження виявилась у процесі контрольного експерименту, результати якого відображено в таблиці.

Аналіз результатів, поданих у таблиці, засвідчує зміни на кожному з рівнів. Дані аналізуються у двох напрямках: за показником “частини мови”(1) і рівнями сформованості (2). Так, у ході дослідження в мовленні дітей експериментальних груп відбулися позитивні зміни.

Рівні сформованості граматично правильного мовлення в дітей усіх вікових груп (середній показник, у %)

Частина мови (1)	іменники		прикметники		дієслова		прислівники	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Констатувальний експеримент								
Високий	6,9	6,9	3,0	3,2	3,0	2,75	2,0	1,75
Достатній	10,4	10,4	15,8	17,0	6,7	6,75	4,5	4,93
Середній	12,1	12,1	15,6	14,5	12,0	12,0	6,3	6,52
Ниж. серед.	12,1	12,0	34,6	35,8	30,0	30,5	48,0	47,5
Низький	58,5	58,6	31,0	29,5	48,3	48,0	39,2	39,3
Контрольний експеримент								
Високий	12,7	7,1	7,4	3,5	7,8	3,0	5,1	1,8
Достатній	19,1	11,7	27,3	17,9	14,9	7,5	11,4	5,2
Середній	27,5	14,3	25,8	15,3	25,3	13,7	15,6	6,9
Ниж. серед.	7,5	12,0	20,4	34,3	21,8	29,8	39,3	46,9
Низький	33,2	54,9	19,1	29,0	30,2	46,0	28,6	39,2

Якщо до навчання на високому рівні сформованості граматично правильного мовлення (показник – відприкметникові іменники) було 6,9% дітей експериментальної і контрольної груп, то на прикінцевому етапі цей показник дорівнював 12,7% в експериментальних і 7,1% у контрольних групах. З усіх аналізованих показників (іменники, прикметники, дієслова, прислівники) це найбільш значний приріст показника високого рівня у порівнянні двох груп (ЕГ і КГ).

Аналіз рівня засвоєння відприкметникових іменників дітьми високого рівня засвідчує позитивні зрушення: 7,4% дітей експериментальних груп (на констатувальному етапі – 3,0%) і 3,5% у контрольних групах (на констатувальному етапі – 3,2%). Значні зміни відбулися також у засвоєнні відприкметникових прислівників: 5,1% дітей експериментальних (на констатувальному етапі – 2,0%) і 1,8% у контрольних групах (на констатувальному етапі – 1,75%). Незначні зміни в засвоєнні дітьми контрольних груп відприкметникових прислівників зумовлені віковими особливостями дітей та бідністю

лексикону, що впливає на утворення вищого і найвищого ступеня порівняння прислівників.

На достатньому рівні також відбулися позитивні зміни (на прикладі відприкметникових іменників для порівняння: у контрольному експерименті показник ЕГ – 19,1% (на початок експерименту – 10,4%), а КГ – 11,7% (на початок експерименту – 10,4%)), проте слід зазначити, діти високого і достатнього рівнів частіше демонстрували словесні інновації, ніж інші діти. Помітні зрушення були в лексиці, іноді речення навіть переобтяжувалися засвоєними граматичними формами.

Зазначимо той факт, що в дітей високого і достатнього рівнів відбулися помітні зрушення за всіма частинами мови, що підлягали аналізу. Це свідчить про те, що оволодіння способами словотворення як засобом збагачення лексики іноді допомагає дошкільнику здійснювати *самостійне засвоєння правил словозміни і формотворення*.

Середній рівень сформованості граматично правильного мовлення також зазнав кількісних змін. На середньому рівні після проведення формувального експерименту (на прикладі іменників) перебувало 27,5% дітей ЕГ (констатувальний експеримент – 12,1%) і 14,3% дітей КГ (констатувальний експеримент – 12,1%). Різниця виявилась істотною. Так, якщо на початку експериментальної роботи показники засвоєння (іменники, прикметники, дієслова, прислівники) були відповідно 12,1%, 15,6%, 12,0%, 6,3%, то на прикінцевому етапі ці результати були відповідно 27,5%, 25,8%, 25,3%, 15,6%. Поясненням значного збільшення кількості дітей саме середнього рівня сформованості граматично правильного мовлення можуть слугувати дві причини, що мають як об'єктивне, так і суб'єктивне підґрунтя. *Об'єктивною причиною* є неоволодіння дітьми середнього рівня цілісним і диференційованим способом сприймання слова (речення, зв'язного мовлення). Після проведення спеціальної роботи ця причина в експериментальних групах майже зникла, тоді як із дітьми контрольних груп продовжували працювати за чинними програмами, які не передбачають таких форм роботи. Так, якщо на початку роботи в контрольних групах засвоєння відприкметникових утворень (іменники, прикметники, дієслова, прислівники) відповідно становило 12,1%, 14,5%, 12,0%, 6,52%, то на прикінцевому етапі ці результати вже були відповідно 14,3%, 15,3%, 13,7%, 6,9%. *Суб'єктивною причиною*, на наш погляд, є ставлення педагогів, які

працювали в контрольних групах, до “середнього рівня” взагалі. Традиційний розподіл дітей на три рівні (високий, середній і низький) є не що інше, як педагогічний штамп, який заважає вихователів бачити, що до середнього рівня належать діти, мовлення яких вище низького рівня за мінімальними кількісними показниками і нижче високого за максимальними, які ставить дорослий до мовлення дитини. У більшості випадків вихователь орієнтується на своє бачення якісних характеристик граматично правильного мовлення дитини. Так, в експериментальних групах на рівні, нижчому від середнього, після проведення формуального експерименту (на прикладі відприкметникових іменників, прикметників, дієслів, прислівників) було відповідно 7,5% (на констатувальному етапі було – 12,1%), 20,4% (було – 34,6%), 21,8% (було – 30%), 39,3% (було – 48,0%). На нашу думку, причиною незначних позитивних зрушень у контрольних групах є мовленнєве середовище, у якому відбувалося формування граматично правильного мовлення дитини. У цьому випадку помилки можуть бути наслідком негативного мовленнєвого впливу дорослих.

Особливі зрушення відбулися в мовленні дітей з *низьким рівнем сформованості граматично правильного мовлення*, що навчалися за експериментальною програмою.

На основі узагальнення результатів дослідження в дисертації сформульовано **загальні висновки**, що підтверджують основні положення розробленої наукової концепції.

Загальні висновки

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розробці й теоретичному обґрунтуванні лінгводидактичної моделі і методичної системи формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку.

1. У дослідженні представлено принципово новий концептуально-методичний підхід до проблеми формування граматичної правильності мовлення в дітей дошкільного віку, що розглядається як базовий рівень формування мовної особистості в дошкільному віці; науково обґрунтовано й апробовано модель формування граматично правильного мовлення, що поєднує такі компоненти: спільну (партнерську) діяльність, спеціально організовану навчально-мовленнєву діяльність і самостійну мовленнєву діяльність дитини, доведено ефективність використання

моделі. Уперше процес формування граматично правильного мовлення вивчався не лише в умовах навчально-мовленнєвої діяльності, але й у ситуаціях нестимульованого мовлення. У процесі дослідження було систематизовано й узагальнено стадії становлення мовно-мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку.

2. *Формування граматично правильного мовлення* в дітей дошкільного віку приводить до засвоєння ними практичних знань про мову, оволодіння граматичним чуттям мови і граматичною правильністю мовлення. *Феномен граматичної правильності мовлення* розглядається як явище, взяте в його цілісності, неповторності, в єдності з його сутністю, що набувається дитиною в процесі мовленнєвого досвіду. *Під процесом формування граматично правильного мовлення* розуміємо практичне засвоєння дітьми дошкільного віку граматичної будови мовлення як чіткої системи мовленнєвих одиниць і правил їх функціонування у сфері морфології, словотворення та синтаксису, а також активне їх застосування під час мовленнєвого спілкування. Навчання граматично правильного мовлення розглядається як вплив на мовлення дітей у повсякденному житті (опосередковане навчання) і на заняттях (пряме навчання). У повсякденному житті дорослий сприяє мовленнєвому розвитку дитини (здійснює мовленнєвий супровід) у партнерській діяльності.

Навчально-мовленнєва діяльність дитини дошкільного віку – це спеціально організований дорослими процес, основою якого є систематизована форма спілкування, що забезпечує мовленнєвий розвиток дошкільника. Мовленнєвий розвиток дитини дошкільного віку – це процес набуття оптимального щодо віку кола лінгвістичних уявлень, граматичних умінь і навичок, розвиненість мовлення, сформованість мовленнєвої активності, самостійність у наслідуванні мови та остенсивному оволодінні лінгвістичною інформацією, вміння використовувати різноманітні засоби спілкування. *Індивідуальний мовленнєвий розвиток* підпорядковується загальній закономірності – він знаходиться під впливом двох головних факторів, що взаємодіють – внутрішнього (програма спадкоємності) і зовнішнього (навколишнє середовище).

3. Різні явища граматичної будови мови (морфології, словотворення, синтаксису) дитина дошкільного віку засвоює по-різному, на кожному віковому етапі є свої відмінності – досягнення і невдачі. Так, спочатку дитина оволодіває у молодшому та середньому дошкільному віці системою словозміни – відмінювання,

дієвідмінювання, а потім у старшому – способами словотворення. Критичне ставлення до своїх мовленнєвих дій, точне знання норм словотворення починає складатися лише на початку сьомого року життя. Саме свідомий вибір дитиною дошкільного віку необхідних граматичних засобів у процесі побудови зв'язного висловлювання дає їй змогу вільно користуватися мовними засобами під час спілкування. На засвоєння дітьми елементів граматичної системи мови впливають два основних чинники: залежність від простоти або складності мовного явища та ступеня його комунікативної значущості.

4. У процесі дослідження було з'ясовано критерії сформованості граматично правильного мовлення в дітей: активне вживання відприкметникових утворень у мовленні згідно з правилами морфології й словотворення, усвідомлення їх у конкретній ситуації та поза нею, пояснення значення слова, творення похідних слів, усвідомлення словотворчої семантики. Це дало підстави визначити рівні сформованості граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку, а саме: високий, достатній, середній, нижче середнього, низький.

5. Аналіз стану методичної роботи з педагогічними кадрами щодо формування граматично правильного мовлення дітей, які відвідують дошкільні навчальні заклади, засвідчив, що більшість вихователів усвідомлює важливість і необхідність організації навчально-мовленнєвої діяльності, а також величезні невикористані мовно-мовленнєві потенції дошкільників. Педагоги приділяють недостатньо уваги пропедевтично-превентивним заходам щодо запобігання морфологічним і словотвірним помилкам у мовленні дошкільників, здебільшого підходять до розв'язання проблеми тільки з позиції відпрацювання окремих граматичних умінь і навичок, ігнорують необхідність формування граматично правильного мовлення за всією сукупністю підсистем (морфологія, словотворення, синтаксис). Отже, виявилась суперечність між потенційними можливостями дошкільників щодо засвоєння граматичної будови мови, з одного боку, та недостатньою розробленістю методики формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку, з іншого.

6. Кількісний і якісний аналіз результатів констатувального експерименту показав, що залежно від мети й змісту навчання, рівня сформованості граматично правильного мовлення взаємозв'язок самостійної мовленнєвої і навчально-мовленнєвої діяльності у

різних дітей виявився по-різному. Так, якщо до високого рівня сформованості граматично правильного мовлення (за визначеними уніфікованими критеріями засвоєння дітьми відприкметникових іменників) було віднесено 6,9% дітей експериментальної і контрольної груп, то достатнього рівня досягли 10,4% дітей експериментальної і контрольної груп, середнього і нижче середнього рівнів – по 12,1% дітей обох груп, а низького рівня сформованості було виявлено 58,5% дітей ЕГ (58,6% дітей КГ). За визначеними уніфікованими критеріями засвоєння дітьми відприкметникових прикметників розподіл мав такий вигляд: високий рівень сформованості констатовано у 3,0% дошкільників експериментальної групи (у 3,2% дітей КГ), показники достатнього і середнього рівнів були близькі – 15,8% дітей ЕГ (17,0% дітей КГ) і 15,6% ЕГ (14,5% КГ). У порівнянні із засвоєнням відприкметникових іменників є достатньо великі розбіжності в засвоєнні відприкметникових прикметників дітьми нижче середнього і низького рівнів. Дошкільників, які мали показники нижче середнього рівня засвоєння дериватів, було 34,6% в ЕГ і 35,8% у КГ, тоді як низький рівень засвоєння мали 31,0% дітей ЕГ і 29,5% КГ.

За визначеними уніфікованими критеріями засвоєння дітьми відприкметникових дієслів розподіл за рівнями різнився від попередньо наведених даних, проте суттєвої різниці не виявлено. Так, до високого рівня засвоєння згаданих дериватів було віднесено 3,0% дітей ЕГ (2,75% – в КГ), достатнього рівня досягло 6,7% дітей ЕГ і 6,75% дітей КГ, середній рівень засвоєння було констатовано у 12% дітей як експериментальної, так контрольної груп, нижче середнього рівня в експериментальній групі було 30,0% дітей (30,5% у КГ), тоді як низький рівень засвоєння мали 48,3% дітей ЕГ і 48,0% КГ. Показовими є одержані дані щодо засвоєння дітьми відприкметникових прислівників. У порівнянні з іншими відприкметниковими утвореннями, прислівники були найбільш уразливою категорією щодо засвоєння дошкільниками (за визначеними уніфікованими критеріями): до високого рівня було віднесено лише 2,0% дітей ЕГ (1,75% дітей КГ), достатнього і середнього рівнів засвоєння досягли відповідно 4,5% дітей ЕГ (4,93% КГ) і 6,3% дітей ЕГ (6,52% КГ). Нижче середнього і низького рівнів засвоєння згаданих похідних було відповідно 48,0% і 39,2% дітей ЕГ (47,5% і 39,3% КГ).

За умов стихійного становлення граматично оформленого рідного мовлення процес відбувається надзвичайно повільно, а дитина може

надовго затриматися на певній стадії мовно-мовленнєвого розвитку. Доведено, що для дитини дошкільного віку на перших стадіях не існує мовленнєвої діяльності окремо від предметної, тому об'єктом її орієнтування є не мовленнєва діяльність, а єдине смислове ціле, подія, яка подана у реченні (іноді – фразі, дискурсі). На наступних стадіях змінюється ставлення дитини до мовленнєвої дійсності. Ця дійсність уже є особливою, відмінною від предметної. Для всіх стадій мовно-мовленнєвого розвитку дитини типовим є обмежений і нестійкий характер орієнтації на ті чи інші сторони мовної дійсності, коли дошкільник орієнтується або на семантичний, або на формальний бік мовлення. Наприкінці старшого дошкільного віку гендерні відмінності у вживанні дітьми відприкметникових утворень є найбільш суттєвими. Причину активного застосування в мовленні відприкметникових утворень дівчатками вбачаємо як у психологічних особливостях, так і гендерних настановах дорослих, які їх оточують (активне вживання іменників і прикметників із гіпокористично-демінітивними суфіксами).

7. Стрижем експериментальної системи є лінгводидактична модель і методика формування граматично правильного мовлення, що здійснювались у чотири взаємопов'язані етапи: пропедевтично-превентивний, репродуктивно-диференційований, нормативно-адаптивний і діяльнісно-творчий, на кожному з них у мовлення дітей дошкільного віку послідовно вводилися граматичні категорії. Система формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку значно складніша, ніж у молодших школярів. Було виокремлено етапність у роботі щодо формування граматично правильного мовлення, а також принципи, засоби, методи і прийоми формування граматично правильного мовлення в дошкільників на кожному із зазначених етапів.

8. Ефективність проведеного експериментального навчання було з'ясовано в процесі контрольного експерименту. Порівняльний аналіз рівнів сформованості граматично правильного мовлення в дітей експериментальних і контрольних груп засвідчив позитивний вплив запропонованої методики формування граматично правильного мовлення. З усіх показників, що аналізувалися (іменники, прикметники, дієслова, прислівники), найбільш значним був *приріст показника високого рівня* у порівнянні двох груп (ЕГ і КГ). Аналіз рівня засвоєння відприкметникових іменників засвідчив позитивні зрушення: 7,4% дітей експериментальних груп (на констатувальному

етапі – 3,0%) і 3,5% у контрольних групах (на констатувальному етапі – 3,2%). Значні зміни відбулися також у засвоєнні відприкметникових прислівників: 5,1% дітей експериментальних груп (на констатувальному етапі – 2,0%) і 1,8% у контрольних групах (на констатувальному етапі – 1,75%). *На достатньому рівні* також відбулися позитивні зміни (на прикладі відприкметникових іменників): у контрольному експерименті показник ЕГ – 19,1% (на початок експерименту – 10,4%), а КГ – 11,7% (на початок експерименту – 10,4%), проте слід зазначити, діти високого і достатнього рівня частіше демонстрували приклади словесних інновацій, ніж інші діти. *Середній рівень* сформованості граматично правильного мовлення також зазнав кількісних змін. Так, на середньому рівні після проведення формувального експерименту (на прикладі іменників) перебувало 27,5% дітей ЕГ (констатувальний експеримент – 12,1%) і 14,3% дітей КГ (констатувальний експеримент – 12,1%). Аналіз засвоєння відприкметникових утворень (іменники, прикметники, дієслова, прислівники) свідчить про значні зрушення. Так, якщо на початку експериментальної роботи ці показники були відповідно 12,1%, 15,6%, 12,0%, 6,3%, то на прикінцевому етапі ці результати становили відповідно 27,5%, 25,8%, 25,3%, 15,6%. Як засвідчили експериментальні дані, позитивні зміни відбулись у кількісних показниках щодо належності дітей *до рівня, нижче від середнього*. В експериментальних групах на рівні, нижчому від середнього, після проведення формувального експерименту (на прикладі відприкметникових іменників, прикметників, дієслів, прислівників) було відповідно 7,5% (на констатувальному етапі було – 12,1%), 20,4% (було – 34,6%), 21,8% (було – 30%), 39,3% (було – 48,0%). У контрольних групах відповідно – 12% (було – 12,0%), 34,3% (було – 35,8%), 29,8% (було – 30,5%), 46,9% (було – 47,4%).

Особливі зрушення відбулися в мовленні дітей з *низьким рівнем сформованості граматично правильного мовлення*, що навчалися за експериментальною програмою. Так, в експериментальних групах на низькому рівні після проведення формувального експерименту (на прикладі відприкметникових іменників, прикметників, дієслів, прислівників) було відповідно 33,2% (на констатувальному етапі було – 58,5%), 19,1% (було – 31,0%), 30,2% (було – 48,3%), 28,6% (було – 39,2%). У контрольних групах відповідно – 54,9% (було – 58,6%), 29,0% (було – 29,5%), 46,0% (було – 48,0%), 39,2% (було – 39,3%).

Певні позитивні зрушення у всіх рівнях контрольних груп можна пояснити природними задатками дітей, а також особливостями впливу традиційних методик, за якими працювали вихователі контрольних груп. Можливість організації роботи щодо формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку не викликає сумніву. Доцільність організації навчання на тому чи іншому віковому етапі та досягнення високого і достатнього рівня сформованості граматично правильного мовлення в дітей експериментальної групи зумовлено вимогами державних документів до компетентності дошкільника в мовленнєвій діяльності.

9. Аналіз результатів експериментальної роботи дав змогу виявити *закономірності* формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку:

1) продуктивність та ефективність засвоєння граматичних категорій іменника залежить як від морфологічних особливостей цієї частини мови (рід, число, відмінок), так і від рівня сформованості мовних і мовленнєвих умінь і навичок у дітей;

2) засвоєння граматичних категорій прикметника більшою мірою, ніж засвоєння лексики, пов'язане з когнітивним розвитком дитини, її мовленнєвою активністю і самостійністю, тобто існує кореляція між збагаченням лексики й засвоєнням правильних граматичних форм;

3) темпи засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів (їх кількісна і якісна характеристики) залежать від рівня усвідомлення дітьми семантико-словотвірної структури деад'єктивних прикметників із певним словотвірним значенням, тоді як темпи засвоєння відприкметникових прислівників залежать від рівня усвідомлення дітьми незмінюваності цієї частини мови;

4) мовленнєва активність і практичне застосування правил морфології, а також способів словотворення залежать безпосередньо від усвідомлення дітьми дошкільного віку семантико-словотвірної структури вживаних відприкметникових іменників, деад'єктивних прикметників, відприкметникових дієслів; практичне застосування прислівників залежить безпосередньо від усвідомлення дітьми можливостей і засобів реалізації словотвірного потенціалу;

5) засвоєння семантико-словотвірних значень структури деад'єктивних прикметників із словотвірними значеннями “неповний вияв ознаки” і “сильний вияв ознаки”, відприкметникових дієслів із словотвірними значеннями “набувати ознаки” і “наділяти ознакою”

має певні труднощі. Причиною виникнення цих труднощів є обмеженість лексики (а звідси – й сенсорного досвіду), а також психологічні особливості кожного вікового періоду;

10. Засвоєння граматичної будови рідної мови має певну послідовність: спочатку засвоюється все типове, всі продуктивні форми зі сфери морфології і словотворення; все не типове, виняткове, екстраординарне, що порушує норми системи мови, дитиною відкидається, витискується з мовлення; поступово мовні зразки переймаються цілісно шляхом наслідування мовлення людського оточення.

11. У результаті дослідження визначено *тенденції* формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку: щоденний досвід мовленнєвого спілкування виступає внутрішнім тлом, на якому формується усвідомлення дитиною мовних явищ у процесі її участі в різних видах діяльності.

Доведено, що діти молодшого й середнього дошкільного віку назви носіїв ознак утворюють від основ прикметників здебільшого за допомогою суфіксальних морфем. Ядро цієї словотвірної категорії становлять словотвірні типи із суфіксами *-ок*, *-ик*, *-ець*, *-к(а)*, *-иц(я)*. У мовленні дітей усіх вікових груп найчисленнішими серед відприкметникових іменників є утворення зі словотвірним значенням “носій ознаки”. Дошкільники утворюють переважно моносемічні слова. У мовленні дітей середнього і старшого дошкільного віку більшість утворень у межах словотвірного значення “неповний вияв ознаки” мають однакові значення і різняться сферою й частотою вживання або емоційним забарвленням. Мовлення дітей молодшого дошкільного віку має більш емоційне забарвлення завдяки деад’ективам із суфіксами *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-усіньк-*.

Серед утворених дітьми дошкільного віку відприкметникових дієслів переважають деад’ективи із суфіксами *-і-*, *-ну-* зі словотвірним значенням “набувати ознаки”, для дітей молодшого дошкільного віку становлять труднощі спроби утворити дієслово з словотвірним значенням “наділяти ознакою”. У мовленні *дітей середнього і старшого дошкільного віку* переважають прикметникові утворення зі словотвірним значенням “набувати ознаки”, що виражають зовнішні ознаки чогось або когось, які здебільшого різняться сферою й частотністю вживання або емоційним забарвленням.

Для *дітей усіх вікових груп* труднощі становлять утворення відприкметникових дієслів зі словотвірним значенням “наділяти

ознакою". Аналіз уживання дітьми молодшого дошкільного віку прислівників показав, що серед утворюваних ними відприкметникових дериватів переважають суфіксальні, утворені за допомогою суфікса *-o(-e)*; *конфіксів -по-...-ому*; *з(-с-)...-а(-у)*; *на-...-о*. У мовленні дітей середнього і старшого дошкільного віку спостерігається більшість утворень, що виникли шляхом додавання суфіксів *-o(-e)*, *-и*; *конфіксів -по-...-ому*, *з(-с-)...-а(-у)*, *на-...-о*, *за-...-ки*.

12. Урахування результатів експерименту дає підстави вважати, що робочу гіпотезу підтверджено, мети досягнуто, оскільки процес формування граматично правильного мовлення став ефективним завдяки особливій організації навчально-мовленнєвої діяльності, в якій поєдналися структурний, когнітивний, граматичний і комунікативний аспекти, а також створення культурного мовленнєвого середовища, в якому граматична правильність мовлення як базовий рівень мовної особистості цілеспрямовано формувалася впродовж усього перебування дитини в дошкільному навчальному закладі.

Виконане дослідження не претендує на остаточне розв'язання піднятої проблеми. Актуальними в перспективі видаються напрями дослідної роботи щодо вивчення кількісних і якісних зрушень у мовно-мовленнєвому розвитку дітей, що відбувається в процесі засвоєння синтаксичного ладу мови.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії

1. Крутій К.Л. Формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку. – Запоріжжя: ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 2004. – 389 с.
2. Крутій К.Л. Методика проведення індивідуальних занять із мовленнєвопасивними дітьми дошкільного віку. – Запоріжжя: ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 2003. – 320 с.

Навчальні посібники

3. Крутій К.Л. Мовленнєве заняття: досвід, проблеми, пропозиції (Рекомендовано МО України, лист №1/11-1622 від 08.07.1998р.). – Запоріжжя: ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 1998. – 160 с.
4. Крутій К.Л., Лопатинська Н.А., Маковецька Н.В. Вчимося мови та розмови, або Українська разом із матусею (Рекомендовано МО України, лист №1/11-1834 від 24.07.1998р.). – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – 336 с. (Автором

розроблено концепцію посібника і здійснено добір тематики творів).

5. Крутій К.Л. Використання лінгвістичної термінології у процесі роботи над словом з дітьми старшого дошкільного віку // Лінгводидактика в сучасних закладах освіти. Кол. монографія / За заг. ред. А.М.Богуш. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – С.111-128. Співавтори: А.М.Богуш, О.С.Трифорова, Т.М.Котик та ін.

Статті у провідних фахових виданнях

6. Крутій К.Л. Словотворчість як базовий компонент граматично правильного мовлення дитини // Збірник наукових праць “Професійна творчість в системі підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 7. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С.122-125.
7. Крутій К.Л. Використання методів і прийомів навчання дітей граматично правильного мовлення // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С.77-87.
8. Крутій К.Л. Індивідуальні мовленнєві заняття з дітьми як засіб формування граматично правильного мовлення // Збірка наукових праць Південноукраїнського державного педагогічного університету. – Одеса, 1998. – С.38-41.
9. Крутій К.Л. Причини граматичних помилок у мовленні дітей дошкільного віку та можливості граматичної пропедевтики // Наука і освіта. – 1998. – № 1-2. – С.127-131.
10. Крутій К.Л. Можливості граматико-орфографічної пропедевтики помилок у мовленні дітей дошкільного віку // Наука і освіта. – 1998. – № 3. – С.69-74.
11. Крутій К.Л. Усунення мовленнєвої пасивності дошкільнят на індивідуальних заняттях // Науковий вісник Південноукраїнського держ. університету імені К.Д.Ушинського. Випуск 8-9. – Одеса, 1999. – С.154-160.
12. Крутій К.Л. Вікові особливості засвоєння граматичних категорій дітьми дошкільного віку // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – 1999. – № 3-4. – С.26-31.
13. Крутій К.Л. Духовний потенціал мовленнєвих скарбів української дитячої літератури (спроба лінгвістичного аналізу) // Наукові записки Острозької Академії. Том 2. – Острог, 1999. – С.252-258.

14. Крутій К.Л. Методичне забезпечення дошкільної лінгводидактики в Україні // Дошкільне виховання. – 2001. – № 5. – С.10-11.
15. Крутій К.Л. Засвоєння старшими дошкільнятами граматичних категорій. Діагностика і корекція // Палітра педагога. – 2001. – № 2. – С.7-11.
16. Крутій К.Л. Засвоєння старшими дошкільнятами граматичних категорій. Діагностика і корекція // Палітра педагога. – 2001. – № 3. – С.14-17.
17. Крутій К.Л. Мовна та мовленнєва підготовка майбутніх педагогів до роботи з дітьми шестирічного віку // Збірник наук. праць “Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики / Ред. кол. Н.В.Гузій (відп. ред.) та ін. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. – С.21-27.
18. Крутій К.Л. Умовний еталон норми засвоєння граматичних категорій дитиною дошкільного віку // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 20. – Київ – Запоріжжя, 2001. – С.203-208.
19. Крутій К.Л. Етапи засвоєння граматичної будови мовлення дітьми раннього віку // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 21. – Київ – Запоріжжя, 2001. – С.198-203.
20. Крутій К.Л. Тезаурус дослідження: граматичні категорії // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 22. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С.96-99.
21. Крутій К.Л. Формування граматично правильного мовлення дошкільників: понятійний апарат дослідження // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 23. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С.274-279.
22. Крутій К.Л. Вимоги до сучасного відкритого мовленнєвого заняття // Дошкільне виховання. – 2002. – № 2. – С.14-17.
23. Крутій К.Л. Граматична норма як компонент культури мовлення дитини дошкільного віку // Науковий вісник

- Південноукраїнського держ. університету ім. К.Д.Ушинського. Збірник наук. праць. – Випуск 4-5. – Одеса, 2002. – С.155-161.
24. Крутій К.Л. Словотворчий компонент як чинник розвитку мовної здібності дитини дошкільного віку // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.652-663.
  25. Крутій К.Л. Діагностування рівня сформованості граматично правильного мовлення у дітей дошкільного віку // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 21. – Рівне: РДГУ, 2002. – С.46-51.
  26. Крутій К.Л. Мовленнєві вправи як засіб становлення граматично правильного мовлення дошкільників // Вересень. Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал. – 2002. – № 1 (19). – С.49-54.
  27. Крутій К.Л. Роль слова у формуванні граматично правильного мовлення дошкільників // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – 2002. – № 2. – С.94-98.
  28. Крутій К.Л. Врахування нейро-психологічних факторів у процесі подолання аграматизмів у мовленні дітей дошкільного віку // Наука і освіта. Науково-практ. журнал Південного наук. Центру АПН України. – 2002. – № 6. – С.104-108.
  29. Крутій К.Л. До проблеми розуміння дериваційного аспекту дитячого мовлення майбутніми педагогами: Збірник наукових праць Бердянського державного пед. університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПІ, 2002. – № 2. – С.91-98.
  30. Крутій К.Л. Лінгвістичні ігри як засіб діагностування рівня сформованості граматично правильного мовлення у дошкільників // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 24. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С.342-346.
  31. Крутій К.Л. Граматичний аспект мовленнєвої підготовки сучасного дошкільника до навчання у школі // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої

- особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 25. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С.269-273.
32. Крутій К.Л. Особливості вживання дошкільниками граматичних категорій (на матеріалі відприкметникових прикметників) // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 26. – Київ – Запоріжжя, 2003. – С.342-347.
  33. Крутій К.Л. Методика виявлення рівнів сформованості граматично правильного мовлення у дітей (на матеріалі морфології і словотворення) // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 27. – Київ – Запоріжжя, 2003. – С.311-314.
  34. Крутій К.Л. Гендерні особливості засвоєння граматичної будови мови дітьми дошкільного віку // Збірник наукових праць “Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки” / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 28. – Київ – Запоріжжя, 2003. – С.290-296.
  35. Крутій К.Л. Концептуальні підходи до реалізації лінгводидактичної моделі Формування граматично правильного мовлення у дітей дошкільного віку / Ред. кол. Т.І.Сущенко та ін. Випуск 29. – Київ – Запоріжжя, 2003. – С.268-274.
  36. Крутій К.Л. Варіанти використання граматичних вправ для роботи з дітьми дошкільного віку // Наша школа. – 2003. – № 1. – С.38-41.
- Навчальні посібники і методичні рекомендації
37. Крутій Е.Л. Волшебная логопедия. Практическое пособие. – Донецк: Сталкер, 1999. – 368 с.
  38. Крутій К.Л. Навчання української мови дітей дошкільного віку: теорія і практика. – Запоріжжя: ТОВ “ЛПТС” ЛТД, 2000. – 156 с.
  39. Крутій К.Л. Перспективно-календарне планування занять із навчання мови і розвитку мовлення дітей дошкільного віку. – Запоріжжя: ТОВ “ЛПТС” ЛТД, 2005. – 192 с.

Анотація

Крутий К.Л. Теорія і практика формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку (на матеріалі морфології і словотворення). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання української мови. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2005.

У дисертації представлено концептуально-методичний підхід до розв'язання проблеми формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку; науково обґрунтовано й опрацьовано лінгводидактичну модель, що була реалізована за такими етапами: пропедевтично-превентивний, репродуктивно-диференційований, нормативно-адаптивний і діяльнісно-творчий. Уперше виокремлено та описано своєрідні етапи оволодіння дітьми правилами словозміни, формотворення й способами словотворення, які різняться передусім змістом і ступенем усвідомлення мовних узагальнень; одержано нові дані щодо обсягу, кількісного та якісного складу лексики сучасної дитини дошкільного віку; з'ясовано особливості формування граматично правильного мовлення в онтогенетичному розвитку дитини. Уточнено зміст феномена “граматична правильність мовлення”; визначено педагогічні умови, що сприяють підвищенню рівня оперування дошкільниками граматичними категоріями; вдосконалено систему методичної роботи з педагогічними кадрами. Дістали подальшого розвитку теорія і методика формування граматично правильного мовлення дітей дошкільного віку, а також система роботи, яка ґрунтується на пропедевтичному засвоєнні дітьми широкого кола дотеретичних знань практичної граматики на рівні усвідомлення і вживання граматичних категорій у зв'язному мовленні. Доведено доцільність застосування системи цілеспрямованої роботи щодо формування граматично правильного мовлення.

Ключові слова: морфологія, словотворення, формування граматично правильного мовлення, феномен “граматична правильність мовлення” дитини, граматичні помилки, граматична компетенція.

Аннотация

Крутий Е.Л. Теория и практика формирования грамматически правильной речи у детей дошкольного возраста (на материале морфологии и словообразования). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения украинскому языку. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2005.

В диссертации представлен концептуально-методический подход к решению проблемы формирования грамматически правильной речи у детей дошкольного возраста; научно обоснована и апробирована лингводидактическая модель, которая была реализована с помощью таких этапов: пропедевтико-превентивного, репродуктивно-дифференцированного, нормативно-адаптивного и деятельностно-творческого. Впервые выделены и описаны своеобразные этапы овладения детьми правилами морфологии и способами словообразования, которые отличаются, прежде всего, содержанием и степенью осознания языковых обобщений. Получены новые данные относительно объема, количественного и качественного состава лексики современного ребёнка дошкольного возраста; определены стадии генезиса грамматических категорий в речи дошкольников; выяснены особенности формирования грамматически правильной речи в онтогенетическом развитии ребёнка; уточнено содержание феномена “грамматически правильная речь”; определены педагогические условия, способствующие повышению уровня оперирования дошкольниками грамматическими категориями; усовершенствована система методической работы с педагогическими кадрами; получила последующее развитие теория формирования грамматически правильной речи у дошкольников; доказана целесообразность применения системы работы по целенаправленному формированию грамматически правильной речи.

Грамматическая компетенция понимается как ключевая, которая проявляется в неосознанном употреблении грамматических форм родного языка согласно с законами, правилами морфологии, словообразования и синтаксиса, в чувстве грамматической правильности, наличии навыков коррекции относительно правильности употребления грамматических форм. Грамматический строй родного языка должен быть усвоен детьми в дошкольном возрасте, потому что усвоение всех грамматических форм родного

языка является показателем готовности интеллекта ребёнка к усвоению школьной программы по всем разделам.

Содержанием грамматической компетенции у детей дошкольного возраста является практическое усвоение детьми грамматического строя языка как чёткой системы языковых единиц и правил их функционирования в сфере морфологии, словообразования и синтаксиса. Разные стороны грамматического строя языка ребенок дошкольного возраста усваивает по-разному, на каждом возрастном этапе есть свои достижения и отличия.

Обогащение речи ребёнка дошкольного возраста сложными грамматическими конструкциями (словообразовательными, синтаксическими) важно по двум причинам. Во-первых, богатство индивидуальной речи дошкольника – это залог развития интеллекта, его мыслительного компонента. Во-вторых, разнообразие грамматических конструкций одновременно предусматривает правильность речи, а правильность – это первое условие культуры речи, поскольку, только достигнув правильности, можно совершенствовать точность, уместность, целесообразность дискурса. Формирование грамматически правильной речи у детей дошкольного возраста приведёт к усвоению практических знаний о языке, овладению грамматической правильностью речи как базовым уровнем формирования языковой личности в дошкольном возрасте. Получению положительных результатов экспериментальной работы и подтверждению выдвинутой в начале исследования гипотезы способствовали этапы формирования грамматически правильной речи у дошкольников.

Каждый этап работы над формированием грамматически правильной речи у детей дошкольного возраста имел свою конкретную цель, которая решалась через определенные приоритетные задания.

Отработка предложенной лингводидактической модели формирования грамматически правильной речи позволила создать и практически реализовать такие педагогические условия: обеспечение взаимосвязи приоритетных направлений учебно-речевой деятельности и речевого опыта ребёнка; формирование у дошкольников необходимых практических грамматических знаний, умений и навыков с помощью специально разработанной методики; практическое усвоение детьми правил морфологии и способов словообразования на занятиях по обучению языку и развитию речи;

применение разнообразных форм организации учебно-речевой деятельности дошкольников, эффективных методов и приёмов работы.

Ключевые слова: морфология, словообразование, формирование грамматически правильной речи, феномен “грамматическая правильность речи” ребёнка, грамматические ошибки, грамматическая компетенция.

Annotation

Krutiy K.L. Theory and practice of forming of grammatically correct speech of preschool age children (on material of morphology and word-formation). – Manuscript.

The dissertation applying for a scientific degree of doctor of Pedagogical Sciences in the speciality 13.00.02 – Theory and methods of teaching (Ukrainian language). – The National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Kiev, 2005.

In the dissertation conceptually-methodical approach to the solution of problem of forming of grammatically correct speech of preschool age children is represented; lingvodidactic model, that consists of three stages: propaedeutic-preventive, reproductive-differentiative, normative-adaptive and active-creative, is scientifically grounded and approved. The original stages of mastering of the rules of word-change, form-building and methods of word-formation, that differ in content and degree of awareness of linguistic generalizations by children is firstly selected and described; new data to a volume, quantitative and qualitative composition of vocabulary of a modern child of preschool age are obtained. Stages of genesis of grammatical categories in the speech of preschool age children defined; the features of forming grammatically correct speech in ontogenetically development of a child are found out. The phenomenon “grammatical correctness of speech” is specified; pedagogical terms, that favour the rise of the level of usage of grammatical categories by preschool age children, are determined; the system of methodical work with pedagogical personnel is improved. The theory, structure and methods of forming grammatically correct speech of preschool age children, also the system of work, that is founded on the propaedeutic mastering of broad pretheoretical knowledge of practical grammar at the level of awareness and usage of grammatical categories by the children in the coherent speech got subsequent development. The expediency of application of the system

of purposeful work as to forming of grammatically correct speech is proved.

Key words: morphology, word-formation, forming of grammatically correct speech, the phenomenon “grammatical correctness of speech” of a child, grammatical mistakes, and grammatical competence.

